

ŞƏLALƏ MƏMMƏDOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mamedova-shalala@mail.ru

İNGİLİS DİLİNDƏ MÖVCUDLUQ BİLDİRƏN CÜMLƏLƏRİN QURULUŞU

Açar sözlər: mövcudluq, qeyri-müəyyən əvəzlik, feili isim, təyin budaq cümləsi, nisbi əvəzlik

Key words: existence, indefinite pronoun, verbal noun, attributive clause, relative pronoun

Ключевые слова: существование, неопределенное местоимение, отглагольное существительное, определительное предложение, относительное местоимение

Bu məqalədə bizim məqsədimiz müasir ingilis dilində ekzistensial cümlələrə xas olan struktur xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Semantik baxımdan olduğu kimi struktur baxımdan da ekzistensial cümlələr çox mürəkkəb bir xüsusiyyətə malikdir. Bu məsələyə münasibətdə ingilis dilçiliyində iki fikir özünü göstərir. R.Kverk və digər dilçilər quruluşuna görə ekzistensial cümlələri iki qrupa bölürlər:

1. “Çılpaq” ekzistensial cümlələr (“Bare” existential sentences).
2. Təyin və məsdər cümlələri ilə işlənən ekzistensial cümlələr (4, s.1406).

V.T.Vorontsova isə öz tədqiqatında ekzistensial cümlələri struktur baxımdan iki qrupa ayırır:

1. Əsl mövcudluq bildirən ekzistensial cümlələr.
2. Mürəkkəbləşmiş ekzistensial cümlələr (6, s.3).

Qeyd etmək istərdik ki, məsələnin mahiyyətinə daha dərinədən nüfuz etdikdə aydın olur ki, hər iki təsnifat bir-birini tamamlayır. Sadəcə olaraq eyni məzmun müxtəlif şəkildə təzahür edir. Biz öz tədqiqatımızda sonuncu fikrə əsaslanırıq. Əsl mövcudluq bildirən ekzistensial cümlələr o cümlələrə deyilir ki, həmin cümlələr bir qayda olaraq üç komponentdən idarət olur: a) mövcud olan əşya; b) mövcudluğu ifadə edən feil; c) əşyanın mövcud olduğu məkan (lokalizator).

İlk baxışda düşünmək olar ki, bu üç komponentdən ibarət olan ekzistensial cümlələr sadə bir sintaktik quruluşa malikdir. Lakin müasir ingilis dilində bu qəbildən olan cümlələr çox mürəkkəb bir quruluşa malikdir. İndi imkan daxilində mövcud cümlə nümunələrinə nəzər salaq.

1. *There were birches along the stream (E.H., p.292).*
2. *There were only two rooms in the apartments (E.H., p.294).*

3. *There will be blossoms on the apple trees (E.H., p.327).*

4. *There was time during the war (E.H., p.328).*

Birinci üç cümlədə lokalizator kimi konkret məkan göstərilir, yəni lazım olan bütün komponentlər öz ifadəsini tapır. Dördüncü cümlədə isə zaman zərfliyi cümlənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən cümlə modelinə daha çox təsadüf edilir. Lakin bir çox hallarda lokalizator işlənmir. Məsələn,

1. *There is a great difference (O.W., p.74).*

2. *There was a silence (O.W., p.103).*

3. *"There was a cat", said the American girls (E.H., p.160).*

4. *"There is some pie too", he said (E.H., p.44).*

Təqdim edilən cümlələrdə lokalizatorun işlənməməsinə baxmayaraq ötürülən informasiya dinləyən üçün başa düşüləndir. Ona görə ki, konkret nitq situasiyası sanki lokalizatoru əvəz etmiş olur. Götürək üçüncü cümləni. Həmin nitq situasiyasında söhbətin küçədə getdiyi üçün pişiyin mövcud olduğu yeri göstərməyə ehtiyac yoxdur. Yaxud götürək dördüncü cümləni. Burada söhbət mətbəxdə getdiyi üçün həmsöhbət olan şəxs yoldaşının nəzərinə çatdırır ki, mətbəxdə yemək üçün bir az da noxud var. Bu qəbildən olan cümlələrin sayı kifayət qədərdir. Belə hallarda danışan və dinləyən fon bilikləri ön plana çəkilir. Başqa sözlə desək, hər bir halda lokalizator ifadə olunmasa da, implicit olaraq təsəvvür edilir.

Dil materiallarının təhlili göstərir ki, sadə ekzistensial cümlələr bir çox variantlarda təzahür edir. Onlardan bəzilərinə diqqət yetirək.

1. *There as a man siting by it (E.H., p.54).*

2. *There were plenty of nice things floating around it (E.H., p.114).*

3. *There is a breeze (meh, sahil küləyi) coming up (E.H., p.274).*

4. *There was a bright wood fire blazing in the large open hearth (O.W., p.146).*

Bu sahəyə dair xüsusi tədqiqat aparan O.N.Seliverstova belə qənaətə gəlir ki, həmin cümlələrdə işlənən "Participle I" təyin funksiyasında yox, sanki ikinci dərəcəli predikat rolunda çıxış edir. O, buna bənzər cümlələrin "What is happening overthere?" sualının cavabı olması fikrini söyləyir (11, s.35).

Doğrudan da həmin cümlələrin transformasiyası söylənən fikrin doğruluğunu bir daha təsdiq edir. Götürək birinci cümləni. Həmin cümləni biz belə transformasiya edə bilərik: *A man was there and a man was sitting.* Deməli, bu qəbildən olan cümlələrdə sanki iki fikir birləşir. Bizim üçün əsas cəhət ondan ibarətdir ki, burada həm əşyanın mövcudluğundan, həm də onun nə icra etməsi barədə məlumat verilir, ötürülən informasiya daha yığcam şəkildə nəzərə çatdırılır.

Dil materiallarının təhlili göstərir ki, bir sıra hallarda keçmiş zaman feili sifətinin işlənməsinə də təsadüf edilir.

1. *There was a cry heard, and a crash (şaqqıltı) (O.W., p.216).*

2. *He had cleaned it many times, till there was no stain left upon it (O.W., p.216).*

3. *There were two hooks attached to a leader on each rod (E.H., p.49).*

4. *There wasn't anybody ever boxed better than Jack (E.H., p.140).*

Göstərilən cümlələri müvafiq olaraq aşağıdakı kimi transformasiya etmək olur:

1. *There was a cry and it was heard.*

2. *There was no stain as it had not been left.*

3. *There were two hooks and they were attached.*

4. *There wasn't anybody who boxed better than Jack.*

Bu qəbildən olan cümlələrdə də indiki zaman feili sifətində olduğu kimi bir cümlədə iki fikir öz ifadəsini tapır. Əsas cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir halda əşyanın mövcudluğu ön plana çəkilir.

Ekzistensial cümlələrdə hansı nitq hissələrinin işlənməsindən danışarkən biz aşağıdakı mənzərə ilə rastlaşırıq. Ən çox işlənən nitq hissələrindən isim və qeyri-müəyyən əvəzlilikləri qeyd etmək olar. Bu sahəyə dair xüsusi tədqiqat aparan V.D.Berlovskaya dil faktlarının təhlilinə əsaslanaraq göstərir ki, ekzistensial cümlələrdə isimlərin işlənməsi 74%, əvəzliliklərin işlənməsi isə 20% təşkil edir. Digər nitq hissələrinin işlənməsi isə 6 faizdir. Həmin tədqiqatda V.D.Berlovskaya belə bir faktı da qeyd edir ki, ekzistensial cümlələrdə mücərrəd isimlərin işlənməsi ümumi isimlərin 76 faizini, konkret isimlərin isə 24 faizini əhatə edir (5, s.8).

Əvəzliliklərin işlənməsindən danışarkən ilk növbədə qeyri-müəyyən əvəzlilikləri göstərmək yerinə düşər. Bu da təbiidir. Ona görə ki, *there* sözü ilə başlanan ekzistensial cümlələrdə işlənən isim və yaxud əvəzlilik qeyri-müəyyənlik kateqoriyasında olur. Dil faktlarına nəzər salaq.

1. *There was water on both sides of the track (E.H., p.52).*

2. *There was a log house on a hill above the lake (E.H., p.291).*

3. *There were two goats and a cat (E.H., p.312).*

4. *There was no applause (E.H., p.210).*

5. *There was a choice of three bridges (E.H., p.83).*

6. *In two or three minutes there was another knock (O.W., p.119).*

7. *There was always something new about them (E.H., p.99).*

8. *There is nothing wrong with me (E.H., 168).*

9. *There is something unfair about its use (O.W., p.43).*

Birinci üç cümlədə konkret isimlər, növbəti üç cümlədə mücərrəd isimlər, sonuncu üç cümlədə isə qeyri-müəyyən və inkar əvəzliyi işlənmişdir. Şübhəsiz, qeyri-müəyyən əvəzliyin işlənməsinə daha çox

təsadüf edilir. Bu da təbiidir. Ona görə ki, *there* sözü ilə formalaşan cümlələrin bilavasitə funksiyası qeyri-müəyyənlik ifadə etməkdir. Əvəzliliklərin işlənməsində bir cəhət xüsusilə diqqəti cəlb edir. Həmin əvəzliliklərdən sonra tez-tez sifət işlənir.

İnkaredilməz bir faktdır ki, ekzistensial cümlələrdə işlənən isim bir qayda olaraq qeyri-müəyyənlik kateqoriyasında olur. Lakin eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, *there* sözü ilə başlanan cümlələrdə ismin müəyyən artiklla və xüsusi isimlərin işlənməsi hallarına da təsadüf edilir. Lakin bu vəziyyətin səbəbi müəyyən dərəcədə hələ də mübahisəli və tam anlaşılmaz qalır. Biz belə hesab edirik ki, bu məsələyə aydınlıq gətirmək üçün mətn daxili təhlildən istifadə etmək məqsədə uyğundur. İndi konkret olaraq həmin cümlə nümunələrinin işləndiyi mətn parçalarına diqqət yetirək.

1. *There was the bull (buğa, kələ) (E.H., p.222).*

2. *Outside, there is the stirring of birds among the leaves, or the sound of men going forth to their work, or the sigh and sob of the wind coming down from the hills... (O.W., p.129)*

3. *There was the madness of pride in every word he uttered (O.W., p.150).*

4. *There was Sir Henry Ashton, who had to leave England (O.W., p.148).*

5. *There was Retana (E.H., p.224).*

6. *Altogether there had only been these two in twenty years (E.H., p.181).*

Qeyd edilən cümlələrdə müəyyən artiklın, işarə əvəzliyinin və yaxud xüsusi isimlərin işlənməsi heç də təsadüfi xarakter daşımır. Onların işlənməsində koqnitiv yanaşma ön plana çəkilir. Mətnin təhlili göstərir ki, onların hər birinin işlənməsində mətnin ümumi məzmunu mühüm rol oynayır. Danışan dinləyənin diqqətini cəlb etmək üçün həmin isimləri xüsusi vurğu ilə tələffüz edərək dinləyənin nəzərinə çatdırır, sanki haqqında danışılan əşya digər əşyalara qarşı qoyulur. Bizim üçün əsas cəhət ondan ibarətdir ki, hər bir halda bu və digər əşyanın mövcudluğu ön plana çəkilir. Onun mövcudluğu müəyyən zaman və məkan kəsiyində baş verir.

Aparılan dil materiallarının təhlili göstərir ki, ekzistensial cümlələrdə mübtəda kimi isim və əvəzliliklərdən başqa digər nitq hissələri də çıxış edə bilər. Belə vasitələrdən biri də cerunddur. Məsələn,

1. *There is going to be a big change (J.G., p.196).*

2. *There was going to be a murder (M.C.B., p.65).*

3. *There wasn't going to be any of that (E.H., p.254).*

4. *There is going to be a moon tonight (E.H., p.50).*

5. *There is no use your telling me that (O.W., p.203).*

Birinci dörd cümlə üç müxtəlif yazıçıların əsərlərindən götürülməsinə baxmayaraq eyni model əsasında formalaşır. Burada nəyinsə baş verməsinə hazırlıqdan söhbət gedir. Birinci cümlədə böyük dəyişikliyin, ikinci cümlədə qatilin formalaşmasından, üçüncü cümlədə nəyinsə baş verməsindən, dördüncü cümlədə ayın çıxacağından xəbər verilir. Beşinci cümlədə isə cerund tərkibi mürəkkəb mübtədə kimi çıxış edərək hər hansı bir hərəkətin icrasının faydası olmadığını göstərir.

Ekzistensial cümlələrdə eyni zamanda feili isim də mübtədə kimi işlənə bilər. Məsələn,

1. *There was all this yelling going on (E.H., p.144).*
2. *There were small clearings around the villages (E.H., p.146).*
3. *Then there was a cutting through red stone (E.H., p.177).*

Cümlələrin məzmunundan göründüyü kimi feili isimlər mübtədə vəzifəsində çıxış edərək feilə xas olan hərəkətlərin mövcudluğunu göstərir. Birinci cümlədə qulaqbatırıcı səsin, ikinci cümlədə təmizlik işlərinin aparılmasından, üçüncü cümlədə isə daşın kəsilməsindən danışılır. Qeyd edilən hallarda onların mövcudluğu ön plana çəkilir. Bura qədər təqdim etdiyimiz cümlələrdə söhbət ekzistensial cümlələrin sadə formasından gedir. Lakin dil faktlarının təhlili göstərir ki, ekzistensial cümlələr geniş şəkildə mürəkkəbləşmiş formada işlənir. Hətta bir cümlədə bir neçə budaq cümlənin işlənməsinə rast gəlirik. Məsələn,

1. *There were labels on them from all the hotels where they had spent nights (E.H., p.167).*
2. *There were only two rooms in the aptments where they lived and he had a room on the top floor of that hotel that cost him sixty francs a month where he did his writing, and from it he hills of Paris (E.H., p.294).*
3. *There were very few people there at that hour and two waiters and the manager came over to the table (E.H., p.322).*

Birinci cümlə təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlədən ibarətdir. *There were labels on them from all* - baş cümlə; *where they had spent nights* isə təyin budaq cümləsidir. İlk baxışda düşünmək olar ki, təyin budaq cümləsinin işlənməsinə ehtiyac yoxdur. Lakin cümlənin tərcüməsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, cümlənin genişlənməsinə səbəb mövcudluğu göstərən əşyanın (label – yarlıq, etiket) haradan peyda olmasını göstərməkdir. Həmin cümlənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi təxminən belə səslənir: *Onların üzərində gecəni keçirdikləri mehmanxanadan olan yarlıqlar (etiketlər) var idi.* İkinci cümlədə də biz təxminən eyni mənzər ilə rastlaşırıq. Mənzildə iki otağın olması fikri sanki digər cümlələri silsilə şəkildə mənaca bir-birinə bağlayaraq vahid bir fikri formalaşdırır. Üçüncü cümlədə isə *there* sözü ilə başlayan ekzistensial cümlə *and* bağlayıcısı ilə bağlanan tabesiz mürəkkəb cümlənin bir komponenti kimi çıxış edir.

Məlum olduğu kimi təyin budaq cümlələrində nisbi əvəzliliklərin mübtədə funksiyasında işlənmədikdə buraxılması hallarına təsadüf edilir. Məhz ekzistensial cümlələrdə də bu hadisə baş verir. Hələ vaxtilə A.İ.Smirnitskiy belə hallardan danışarkən qeyd edirdi ki, hətta nisbi əvəzlilik mübtədə funksiyasında olmasına baxmayaraq *there is* tipli cümlələrdə buraxıla bilər. A.İ.Smirnitskiy göstərir ki, *There is a man who wants to see you* cümləsini *There is a man wants to see you* şəklində işlətmək olar. O, bu vəziyyəti onunla əlaqələndirir ki, *there is* tipli cümlələrin işlənməsində dil daşıyıcıları müəyyən vərdişə yiyələnmişlər. Məhz buna görə də hər hansı bir üzvün buraxılmasına baxmayaraq ötürülən informasiya asanlıqla anlaşılır (12, s. 98). Məsələn, *There is a man who lives in London* cümləsini *There is a man lives in London* şəklində işlətmək mümkündür.

Bu qəbildən olan inkar cümlələr mənanı qüvvətləndirmək üçün geniş şəkildə işlənir (4, s.1407).

There was a student who didn't pass the exam (Bir tələbə qeyri-kafi qiymət alıb)

There wasn't a student who passed the exam (Hamı qeyri-kafi qiymət alıb)

Hər iki cümlə inkar formada işlənə bilər. Təbii ki, hər iki tərəf inkar formada olduqda məna müsbət olur. *There wasn't a student who didn't pass the exam (Hamı imtahandan qiymət alıb)*.

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, bir çox hallarda ekzistensial cümlələrdə işlənən mübtədə haqqında verilən informasiya aydın olmur, onun açıqlanması yalnız təyin budaq cümləsi vasitəsilə reallaşır. Məsələn,

1. *There are many things that we would throw away if we were not afraid that others might pick them up (O.W., p.52).*

2. *There were moments, later on, when it had the wild passion of violings (O.W., p.54).*

3. *There was pity in her eyes that became laughter on her lips (O.W., p.71).*

4. *There are only two kinds of people who are really fascinating – people who know absolutely everything, and people who know absolutely nothing (O.W., p.85).*

5. *There was something about Dorian that charmed everybody (O.W., p.119).*

6. *There was Sir Henry Ashton, who had to leave England (O.W., p.148).*

7. *There is someone at White's who wants immensely to know you (O.W., p.211).*

8. *There was something in the shape of his fingers that I hated (O.W., p.147).*

İndi hər bir cümlədə antesedent (təyin olunan söz) kimi işlənən ismin və yaxud əvəzliyin açıqlanmasına nəzər salaq.

Birinci cümlədə antesedent kimi çıxış edən *many things* birləşməsinin mənası yalnız ondan sonra işlənən təyin budaq cümləsi vasitəsilə açıqlanır. Biz bunu Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə daha aydın şəkildə görürük. *Bizim kənara atacağımız çoxlu şeylər var....*

Beşinci cümlədə antesedent kimi işlənən *something* qeyri-müəyyən əvəzliyin mənası da özündən sonra işlənən təyin budaq cümləsi vasitəsilə konkretləşir. *Dorianda hər kəsi valeh edən nə isə bir şey var idi.*

Və yaxud altıncı cümlənin tərcüməsinə nəzər salaq: *Londonu tərk etməli olan Cənab Henri Aşton var idi.*

Təqdim edilən əksər cümlə nümunələrində bir cəhət xüsusilə diqqəti cəlb edir. Sanki iki cümlə birləşərək mövcudluğu nəzərə çatdıran ismin və yaxud əvəzliyin aydınlaşmasına imkan yaradılır. Başqa sözlə desək, dildə kontaminasiya hadisəsi baş verir. Bu münasibətlə İ.Həmidovun söylədiyi fikir mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, qeyd edir ki, dildə kontaminasiya hadisəsi dildə struktur-semantik dəyişikliyin baş verməsində mühüm rol oynayır. Kontaminasiya nəticəsində iki və ya daha artıq dil vahidləri qarşılıqlı şəkildə bir-birinə nüfuz edir və bunun nəticəsi olaraq öz ilkin mənasını saxlamaqla onlar monopredikativ konstruksiyaya çevrilir (7, s.60). Məhz bunun nəticəsidir ki, bütün hallarda cümlənin nə qədər mürəkkəbləşməsindən asılı olmayaraq mövcudluq anlayışı özünü göstərir.

Deməli, struktur baxımdan ekzistensial cümlələr iki formada özünü göstərir: 1) sadə, 2) mürəkkəbləşmiş.

1. *There are lots of people like that (J.G., p.86).*

2. *There were moments when he was extremely sorry for himself (J.G., p.99).*

Sual oluna bilər. Müasir ingilis dilində ekzistensial cümlənin başqa növü varmı? Dil faktlarının təhlili göstərir ki, digər bir quruluşa malik olan ekzistensial cümlə tipi də qeyd edilən cümlə tipi ilə paralel işlənir. Dil nümunələrinə nəzər salaq.

1. *In the next machine was a major (E.Hemingway, p.84).*

2. *On the other side were snowy mountains (E.Hemingway, p.146).*

3. *...outside the window were dusty trees (E.Hemingway, p.177).*

4. *At the window table were two girls (M.C.Beaton, p.14).*

İlk baxışda elə düşünmək olar ki, göstərilən cümlə tiplərində inversiya hadisəsi baş verir. Lakin həmin cümlələrin işləndiyi mətn parçalarının təhlili göstərir ki, belə cümlələrdə inversiyadan söhbət gedə bilməz. İstənilən sıra dəyişikliyi mətnin mənasının pozulmasına gətirib çıxarır. Bu haqda irəlidə geniş məlumat veriləcək.

Qeyd etmək istərdik ki, ilk baxışda sadə görünən bu məsələ ingilis dilçiliyində olduqca mübahisə doğuran bir məsələ ilə əlaqədardır. Bu da

ondan ibarətdir ki, *There is a dog in the yard* tipli cümlələrdə inversiya hadisəsi baş verir yoxsa yox?

Bu məsələyə dair mövcud nəzəri ədəbiyyatın təhlili göstərir ki, qeyd edilən məsələyə münasibətdə dilçilər arasında bir-birinə zidd olan iki fikir hökm sürür. Bir qrup dilçilər belə qənaətə gəlirlər ki, ingilis dilinə xas olan normal söz sırası (mübtəda+xəbər+tamamlıq) pozulduğu halda inversiya hadisəsi baş verir. Məsələn, X.D.Tsutsayeva öz tədqiqatında ekzistensial cümlələrdə inversiyadan danışarkən onun üç növünü göstərir (13, s.4).

a) *there* sözü ilə başlanan cümlələrdə inversiya (*there*+feil+mübtəda+zərf; zərf+*there*+feil+mübtəda)

b) sadə inversiya (zərf+feil+mübtəda)

c) ikili inversiya (feil+zərf+feil+mübtəda)

Həmin modellərə müvafiq olaraq X.D.Tsutsayeva aşağıdakı cümlə nümunələrini təqdim edir:

a) *There was a yacht in the cabin. In the bar there was a fellow.*

b) *On one side was his judicial integrity.*

c) *Lying on the floor was a broken comb.*

Deməli, *There is a dog in the yard* tipli cümlələrdə inversiya hadisəsinin olması fikrini ona əsaslanaraq qeyd edirlər ki, burada xəbər mübtədadan sonra yox əvvəl gəlir.

İngilis dilçiliyində *There is a dog in the yard* tipli cümlələrdə inversiya hadisəsinin baş verməməsini söyləyən dilçilərin irəli sürdükləri dəlillər daha çox reallığı əks etdirir. Məhz buna görə biz də həmin qəbildən olan cümlələrdə inversiya hadisəsinin baş vermədiyini söyləyən tədqiqatçıların fikirlərinə tərəfdar oluruq. Bu haqda söylənən bəzi məsələlərə nəzər salaq.

B.A.İlyiş “İngilis dilinin tarixi” adlı əsərində qeyd edir ki, qədim ingilis dili mətnlərində *it is easy...* və *there is a book* tipli cümlələrin işlənməsinə təsadüf edilirdi (3, s.124). Söylənən bu fikirdən belə qənaətə gəlmək olur ki, həmin cümlə növləri tarixən sadə cümlənin ayrıca bir növü kimi formalaşmışdır.

B.A.İlyiş müasir ingilis dilində söz sırasından danışarkən bir daha qeyd edir ki, elə cümlə növü var ki, orada normal söz sırası xəbər+mübtəda əsasında formalaşır: *There is a dog in the yard*. B.A.İlyiş həmin qəbildən olan cümlələri mövcudluq cümlələri adlandırır (2, s.239).

N.P.Kolpakova özünün “Müasir ingilis dilində inversiya” adlı məqaləsində bir çox məsələlərin aydınlaşmasına cəhd edir. Bizcə, bir çox hallarda onun söylədiyi fikirlər reallığı düzgün əks etdirir. Belə məsələlərdən biri də ekzistensial cümlələrə xas olan xəbər+mübtəda söz sırasıdır. O, həmin söz sırasını ekzistensial cümlə üçün normal söz sırası hesab edir. Burada inversiya hadisəsinin baş verməməsini mümkünsüz hesab edir (9, s.42).

İnversiya məsələsinə dair xüsusi tədqiqat aparan O.İ.Musayev qeyd edir ki, müasir ingilis dilində “*there*” formal sözü ilə başlanan nəqli cümlələrə xas olan söz sırası ənənəvi olaraq inversiya adlandırılır. O, əlavə edir ki, həmin cümlələr həm məzmun, həm də formaca xüsusi qrup cümlə hesab edilir və buna görə də bu cümlələrdə baş üzvlərin “xəbər” + “mübtəda” şəklində düzülməsi adi söz sırası hesab edilir (1, s.413).

Göründüyü kimi O.İ.Musayev haqlı olaraq qəti şəkildə həmin cümlələrdə inversiya hadisəsinin baş vermədiyini əsaslı surətdə nəzərə çatdırır.

T.V.Vorontsova “Mövcudluq bildirən cümlələrin semantik-sintaktik formalaşmasından” danışaraq belə qənaətə gəlir ki, mövcudluq cümlələri öz spesifikasiyi və semantik baxımdan müstəqilliyi ilə nəqli cümlənin digər tiplərindən fərqlənir (6, s.4).

Göstərilən bu kimi fikirlərin sayını kifayət qədər artırmaq olar. Biz öz tədqiqatımızda o fikri əsas götürürük ki, ekzistensial cümlələr istər quruluşuna, istərsə də məzmununa görə nəqli cümlənin digər növlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Biz bir daha O.Yespersenin söylədiyi fikri qeyd etmək istərdik ki, ekzistensial cümlələr qrammatik quruluşundan asılı olmayaraq əksər dillərə xasdır. Hər bir dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq ekzistensial cümlələr xüsusi söz sırasına malikdir (8, s.166).

Biz X.D.Tsutsayevanın *In the bar there was a fellow* tipli cümlələrdə inversiya hadisəsinin baş verməsi fikrini təbii hesab edirik. Hələ vaxtilə A.İ.Smirnitskiy qeyd edirdi ki, zərfliyin cümlədə yeri çox dəyişkən olur. Lakin zaman və yer zərfliyinin cümlədə normal yeri cümlənin sonundadır. Xüsusən *there is...* tipli cümlələrdə yer zərfliyi cümlənin sonunda işlənir. Yer zərfliyinin həmin cümlələrin əvvəlində işlənməsi inversiya hadisəsi olaraq danışanın emosional münasibətindən irəli gəlir (12, s.228).

X.D.Tsutsayevanın göstərdiyi aşağıdakı cümlə tiplərində inversiya hadisəsinin baş verməsi qeyd edilir. *On the one side was his judicial integrity* (13, s.11).

Bu sahəyə dair xüsusi tədqiqat aparan M.V.Lazarkeyeviç konkret dil faktlarına əsaslanaraq belə qənaətə gəlir ki, həmin qəbildən olan cümlələr hər hansı bir əşyanın müəyyən bir yerdə mövcudluğunu göstərir. Belə cümlələr öz spesipik xüsusiyyətləri ilə nəqli cümlənin digər növlərindən əsaslı surətdə fərqlənir. Burada inversiya hadisəsi baş vermir. O, aşağıdakı beş prinsipə əsaslanaraq öz fikrini sübuta yetirməyə çalışır: (10, s.36)

1. Həmin cümlələrdə mövcudluq ifadə edən xəbər ayrı vurğu ilə tələffüz edilmir.

2. Bu qəbildən olan cümlələr əsasən təsvirlərdə istifadə edilir. Haqqında ilk dəfə danışılan əşyanın mövcudluğu haqqında məlumat verilir.

3. Belə cümlələrdə yer zərfliyi ilə baş üzvlər arasında fasilə (pauza) olur. *Below the house (pauza) was a little stream.*

4. Zaman formalarının işlənməsində də belə cümlələrdə məhdudiyyətlər var. Burada əsasən Present və Past Indefinite zaman formaları işlənir.

5. O cümlələr, demək olar ki, inkar formada işlənmir.

Bu prinsiplərdən çıxış edərək M.V.Lazarkeyeviç belə qənaətə gəlir ki, qeyd edilən cümlə növü ekzistensial cümlələrin digər bir qrupunu təşkil edir. Doğrudan da dil faktlarının təhlili göstərir ki, qeyd edilən cümlə növləri müxtəlif məqamlarda geniş şəkildə işlənir.

R.Kverk və digər müəlliflərin tərtib etdikləri "Comprehensive grammar of English" adlı əsərdə də təxminən M.V.Lazarkeyeviçin söylədiyi fikrin doğru olduğu bir daha diqqəti cəlb edir. Onlar "*In the garden was a sundial*" (günəş saati) tipli cümlələri verərək qeyd edirlər ki, yer zərfliyi (*in the garden*) xəbərdən sonra işlənən mübtədanın yerini müəyyənləşdirdiyi üçün *there* sözünün işlənməsinə qrammatik tələbat yaranmır. Onlar həmin cümlələri zərfliklərlə başlayan ekzistensial cümlələr adlandırır (Existential sentences with initial adjuncts) (4, s.1409).

Bizcə, belə hallarda *there* sözünün işlənməməsinə irəlidə qeyd etdiyimiz kimi, əsas səbəb ondan ibarətdir ki, ekzistensial cümlələrdə işlənən *there* müəyyən dərəcədə öz leksik mənasını, yəni məkan anlayışını saxlayır. Məhz buna görə də *in the garden* tipli yer zərfliklərinin və məkan anlayışı bildirən *there* sözünün ikisindən birinin işlənməsinə zərurət yaranır. Dil faktlarının təhlili göstərir ki, qeyd edilən ekzistensial cümlələr geniş şəkildə işlənir.

1. *On the other side was the sea (E.H., p.177).*

2. *Behind the house were fields and behind the field was the timber (E.H., p.291).*

3. *Over the gable were "two golden apples" (O.W., p.134).*

4. *At the next table was a man with his wife (M.C.B., p.14).*

5. *Next to it was a dress shop (M.C.B., p.36).*

6. *On the screen was a large canvas (J.G., p.16).*

Təqdim edilən dil nümunələri müxtəlif bədii əsərlərdən götürülmüşdür. Bu onu göstərir ki, bu quruluşa malik olan ekzistensial cümlələrin işlənməsi təsadüfi xarakter daşımır.

R.Kverk və digər müəlliflər qeyd edirlər ki, xüsusən mövcudluq bildirən mübtədalar müəyyənlik bildirdikdə *there* sözünün buraxılması meyli tədricən yüksəlir (4, s.1410). Dil faktları həqiqətən söylənən bu fikrin reallığı düzgün əks etdirdiyini göstərir. Məsələn,

1. *In the upper bunk was her husband (E.H., p.30).*

2. *In the doorway was the maid (E.H., p.163).*

3. *On the other side was the sea (E.H., p.177).*

4. *Opposite was the Duchess of Harley (O.W., p.41).*

5. *Beyond them were Mr. and Mrs. Brett and their three children (M.C.B., p.14).*

Bu qəbildən olan cümlələrin mübtədası qeyri-müəyyənlik kateqoriyasında olan cümlələrə nisbətən işlənməsi müəyyən dərəcədə azlıq təşkil edir. V.D.Berlovskaya ekzistensial cümlələrdə mübtədanın müəyyənlik və yaxud qeyri-müəyyənlik kateqoriyasında olmasının hesablanmasını apararaq belə qənaətə gəlir ki, qeyri-müəyyənlikdə olan mübtədalar 85%, müəyyənlik kateqoriyasında olan mübtədalar isə 15% təşkil edir (5, s.9). Şübhəsiz, hansı formanın işlənməsi danışanın və dinləyənin fon biliklərindən, həmçinin onların koqnitiv yanaşmasından asılıdır.

Sual oluna bilər: *to be* feilindən başqa daha hansı feillər ekzistensial cümlələrdə işlənə bilər?

V.D.Berlovskaya isə öz tədqiqatında leksik-qrammatik əlamətlərə əsaslanaraq ekzistensial cümlələrdə işlənən feillərin sayının təxmini olaraq 182 olduğu qənaətinə gəlir. Burada söhbət həm təsirli, həm də təsirsiz feillərdən gedir: *appear, arise, break, die, live, run, reach* və s. (5, s.11)

Dil faktlarının təhlili göstərir ki, bu qəbildən olan feillərin işlənməsində ekzistensial cümlələr iki formada təzahür edir:

1. Həmin cümlələr *there* sözü ilə başlanır.

2. Bu cümlələr yer zərfliyi ilə başlanır.

Hər bir variant üzərində ayrı-ayrılıqda dayanacaq.

1. *Suddenly there came a knock to the door, and her heard Lord Henry's voice outside (O.W., p.96).*

2. *There seemed no harm in it (M.C.B., p.172).*

3. *When the second act was over there came a storm of hisses (O.W., p.85).*

4. *In the doorway stood the maid (E.H., p.162).*

5. *In the centre of the room stood the full-length portrait of a young man (O.W., p.7).*

6. *Next to her sat Sir Thomas, a Radical member of Parliament (O.W., p.41).*

7. *On a table by her side lay a mandolin and an apple (O.W., p.141).*

8. *On a peach coloured divan sat Lady Narborough (O.W., p.168).*

Təqdim edilən cümlələrin mənalарına diqqətlə nəzər yetirdikdə aydın hiss olur ki, bütün feillər bir leksik-semantik qrupda birləşir. Onları birləşdirən ümumi məna var ki, o da həmin feillərin mövcudluq ifadə etməsidir. İstənilən cümlədə xəttlə ayrılan feilləri asanlıqla mövcudluğun

universal ifadə vasitəsi olan *to be* feili ilə əvəz etmək olar. *In the doorway stood the maid* → *In the doorway was the maid*.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, ilk baxışda sadə görünən ekzistensial cümlələr mürəkkəb quruluşa və ifadə vasitələrinə malikdir.

Bütün yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək aşağıdakı qənaətə gəlirik:

İngilis dilində ekzistensial cümlələr sadə və mürəkkəbləşmiş formada ola bilər. Həmin cümlələr iki formada işlənir: a) “*there*” sözü ilə başlanan ekzistensial cümlələr; b) yer zərfliyi ilə başlanan ekzistensial cümlələr. Məqalədə o fikir əsas götürülür ki, hər iki cümlə modelində inversiya hadisəsi baş vermir. Bu tip cümlələr cümlə tipologiyasında özünəməxsus bir yer tutaraq quruluşuna görə digər cümlə tiplərindən öz spesifikliyi ilə seçilir. Ümumiyyətlə ekzistensial cümlələr dilin qrammatik quruluşundan asılı olaraq müxtəlif formada təzahür edərək mövcudiyyət hökmü ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. Türksevər (Musayev) O. İngilis dilinin qrammatikası (Praktik və nəzəri). Bakı-Qismət-2007.
2. Ilyish B.A. The structure of modern English. Издание второе. Ленинград, Изд-во “Просвещение”, 1971.
3. Ilyish B.A. History of the English Language. Ленинград, Изд-во “Просвещение”, 1973.
4. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. Comprehensive Grammar of the English Grammar. Index by David Crystal Longman London and N.Y., 1985.
5. Берловская В.Д. Предложения со служебным “there” в современном английском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Ленинград, 1967.
6. Воронцова Т.В. Семантико-синтаксическая организация бытийного предложения. Автореф. дисс. ... канд. фил. наук. Ленинград, 1981.
7. Гамидов И.Г. Философия грамматики паремиио-фразеологических единиц. Баку-Мутарджим-2017.
8. Есперсен О. Философия грамматики. Москва, Изд-во Иностранной литературы. 1958.
9. Колпакова Н.П. Инверсия в современном английском языке // Ученые записки. ЛГПИ им. А.И.Герцена. Том 157. Факультет английского языка, Ленинград, 1958.

10. Лазаркевич М.В. Об одном типе повествовательных предложений в английском языке // Иностранные языки в школе, 1956, №2.
11. Селиверстова О.Н. Семантический анализ экзистенциальных и посессивных конструкций в английском языке. В кн.: Категории бытия и обладания в языке. Москва, Изд-во “Наука”, 1977.
12. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва, Изд-во литературы на иностранных языках, 1957.
13. Цуцаева Х.Д. Коммуникативно-синтаксическая организация инвертированных экзистенциальных предложения в современном английском языке. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Пятигорск, 1990.

Bədii ədəbiyyat

14. Selected stories by Ernest Hemingway, Progress publishers. Moscow, 1971.
15. Oscar Wilde. The picture of Dorian Gray. Kiev, Dnipro publishers, 1978.
16. Beaton M.C. Death of a nag. The Mysterious press. Published by Warner Books. Printed in the USA. 1995.
17. John Galsworthy. The Forsyte Saga. To Let. Book 3. Изд-во “Прогресс” Москва, 1975.

Sh.Mammadova

The structure of existential sentences in English **Summary**

The article deals with the syntactic structure of the existential sentences in English. Two types of existential sentences are distinguished: a) bare (real) existential sentences; b) complicated existential sentences. Existential sentences forming a separate independent group differ from other types of sentences both semantically and structurally.

According to their structure existential sentences are divided into two groups: a) existential sentences with “*there*” (*There is a book on the table*); b) existential sentences beginning with a certain adverbial modifier of place (*On the other side were snowy mountains*). The author supports the idea that in both types of existential sentences word order is normal. There is no inversion in such types of sentences. In existential sentences the subject may be expressed by different nouns, the predicate – by different verbs of being, and the location – by different words marking space.

Ш.Мамедова

Структура бытийных предложений в английском языке Резюме

В статье рассматривается синтаксическая структура бытийных предложений в английском языке. Выделяются два типа бытийных предложений: а) собственно-бытийные предложения; б) бытийные предложения с осложненным значением бытия. Бытийные предложения являются семантически и структурно самостоятельными типами предложений. С точки зрения структуры имеются следующие типы бытийных предложений: а) бытийные предложения со служебным *“there”* (*There is a book on the table*); б) бытийные предложения с порядком слов – “обстоятельство” + “сказуемое” + “подлежащее” (*On the other side were snowy mountains*). Автор разделяет точку зрения, согласно которой в обоих бытийных предложениях порядок слов является нормальным.

В подобных предложениях инверсия отсутствует. В бытийных предложениях подлежащее может выражаться именами существительными, герундием, отглагольными существительными, сказуемое – глаголами бытия, а локализатор – различными словами, выражающие пространство.

Rəyçi: Azad Məmmədov
Filologiya elmləri doktoru, professor